

РОЗДІЛ 7

КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ ТА КОМЕМОРАТИВНІ ДИСКУСІЇ ТА ПРАКТИКИ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВПЛИВУ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В останні роки студії з історії Голокосту в сучасній гуманітарній, передовсім історичній науці України стали відчутно ґрунтовнішими і порушують усе більше аспектів цієї трагічної історії єврейської громади України, які важливі для усвідомлення сучасного стану українського єврейства, а також впливу таких досліджень на комеморативні практики і дискусії з культури та політики пам'яті про жертви Другої світової війни [1, с. 9–10].

Серед питань, на які автор цього тексту намагається дати відповідь, такі. Яка поточна, реальна ситуація зі вшануванням пам'яті жертв Голокосту в Україні? Також, якою мірою комеморативні дискусії позначаються на наукових студіях Голокосту і як наукові студії впливають (та чи впливають загалом) на комеморативні ініціативи? Щоб відповісти на ці питання, які насправді є викликами для сучасних українських Holocaust Studies, маємо розглянути контексти цієї проблематики, насамперед історичний, історіографічний та сучасної культури і політики пам'яті, яка присутня в українському гуманітарному, соціальному і політичному просторі.

Голокост в Україні. Історичний контекст. Сучасні виклики

Доля єврейських громад на українських землях в часи Другої світової війни (1939–1945 рр.), тотального переслідування і вбивства українських євреїв під час нацистської окупації є складовою, інтегральною частиною історії України середини ХХ століття, частиною жакливої і трагічної історії цієї доби. Водночас те, що трапалося з євреями України в роки панування нацизму в Європі, є і складовою історії європейського єврейства в цей період. Таким

чином, ідеться про історію Голокосту в Україні і на європейських теренах загалом – тобто про масове вбивство єврейських громад Європи, що було ініційовано Третім райхом в усіх країнах, які опинилися під прямою окупацією чи під контролем нацистської Німеччини. Історія Голокосту на українських теренах була частиною української та європейської історії в роки нацистської окупації та Другої світової війни [2].

Напередодні початку німецько-радянської війни, в межах Другої світової війни і окупації нацистами українських територій, в Україні мешкала велика кількість євреїв, мова ідеться про близько 2,5 мільйона людей. Це була одна з найбільших єврейських громад в Європі, яка поступалася чисельністю тільки євреям Польщі [3]. Проте українські євреї, чи їх більша частина, в міжвоєнний період у 1918–1939 роках перебувала під владою і контролем Радянського Союзу, комуністичної диктатури. Внаслідок такого історичного контексту відбувався потужний процес асиміляції єврейських громад і перетворення їх в єврейське населення на підконтрольних більшовикам українських землях. Після початку Другої світової війни внаслідок угоди між нацистами і комуністами¹ протягом 1939–1940 років євреї Волині, Східної Галичини та Північної Буковини також опинилися під владою Радянського Союзу. Євреїв, як і українців та інших етнічних груп на цих теренах, спіткали сталінські репресії, депортації в період 1939–1940 років.

Перед початком радянсько-німецької війни у черві 1941 року значна кількість українських євреїв, цивільного єврейського населення, залишалася на теренах, які протягом наступних декількох місяців будуть окуповані Третім райхом. Ці люди і

¹ Ідеться про Пакт Ріббентропа-Молотова між гітлерівською Німеччиною і сталінським СРСР, підписаний у Москві 23 серпня 1939 року. Внаслідок таємного протоколу цього Пакта нацистська Німеччина почала війну проти Польщі, а комуністичний СРСР окупував східні терени Польщі. Таким чином, Німеччина і СРСР розпочали Другу світову війну і протягом двох перших років цієї війни були союзниками. Професорка Енн Еплблом писала, що Радянський Союз був одним з переможців у Другій світовій війні, але він був і одним з тих, хто розв'язав цю війну.

увияти собі не могли, що відбувалося на окупованих нацистами європейських територіях з євреями, ті переслідування і вбивства, що влаштували окупанти в Польщі, Австрії, Чехословаччині, в багатьох інших країнах, що опинилися під прямою владою чи під контролем Гітлера. Внаслідок угоди Ріббентропа-Молотова в СРСР в 1939–1941 роках була заборонена антинімецька пропаганда, і саме тому євреї Радянської України не знали, що їх очікує після потрапляння під владу націонал-соціалістів.

Одразу після нападу на Радянський Союз і окупації перших населених пунктів на українських землях почались екзекуції проти євреїв. Головним чинником антиєврейської пропаганди був расизм, а наріжною каменюкою нацистської ідеології був антисемітизм. Третім райхом євреї визнавалися так званою „нижчою расою” і мали бути ліквідовані заради панування т. зв. „арійської раси”. Тут слід зупинитися на підвалинах фактично антилюдської ідеології націонал-соціалізму. Націонал-соціалізм, чи, як прийнято в літературі, скорочена назва: нацизм (*Nationalsozialismus*, скорочено – нім. *Nazismus*), був однією з найреакційніших і найжахливіших тоталітарних ідеологій першої половини ХХ століття в Європі і в світі загалом, що призвела до світової війни, до масових убивств цивільного населення. В своєму патологічному бажанні змінити світ і людей, проти волі самих людей, ми можемо порівнювати націонал-соціалізм з італійським фашизмом і також з радянським комунізмом. Усі ці три, по суті антилюдські ідеології, сформувались і стали владними ідеологіями і практиками саме в 1920–1930 роках минулого століття. Проте підвалини цих ірраціональних, брутальних думок і сенсів, більшість з яких, на превеликий жаль усього людства, були здійснені, формувалися і закладалися протягом ХІХ століття [4, с. 21–23].

Основою ідеології цього ультраправого політичного руху і цієї праворадикальної політичної партії оголошувалася расова теорія, принципи соціального дарвінізму, поділ людства на вищі і нижчі раси, абсолютна пріоритетність так званої „арійської германської раси”. 12 років, з 1933 по 1945 роки, ця націонал-соціалістична робітничка партія була єдиною легальною партією у Німеччині. Очолював партію Адольф Гітлер. Німеччина в цей час

мала назву Третій райх (Німецька імперія, Тисячолітній райх), і, таким чином, націонал-соціалістична ідеологія з ідеології одного з післявоєнних (після Першої світової війни) німецьких політичних рухів, однієї з правих політичних партій перетворилася на *державну ідеологію* тоталітарної диктаторської держави, на ідеологію, обов'язкову для виконання її постулатів громадянами цієї держави, ідеологією, яка стала базою, фундаментом, основою створення законів цього Третього райху, що призвели до переслідувань, дискримінації та вбивств цілих груп людей, які не підходили під цю ідеологію чи були її противниками, вбивств величезної кількості жінок, чоловіків, дітей тощо.

Націонал-соціалістична ідеологія будувалася на одержимості так званою *расовою теорією* [5, с. 7]. Ця абсолютно псевдонаукова теорія, що сформувалася ще у XIX столітті, а згодом стала складовою нацистської ідеології, будувалася на хибній ідеї розподілу людей на так звані раси й визначала переваги однієї „раси” над іншими. Згідно з расовою теорією так звана „арійська раса” є панівною. Расова теорія (що була основою націонал-соціалістичної ідеології) у виконанні гітлерівської Німеччини перетворилася не тільки на фундамент державної ідеології нацистів, але й ще стала у Третьому райху головним мірилом життя і смерті людей. Саме за цією теорією нацистські можновладці визначали, на якому шаблі знаходиться людина (чи взагалі ніде не знаходиться) в державі і суспільстві, від цього залежало ставлення до цієї людини, ба більше – життя цієї людини. Апогею нацистська антисемітська політика досягла з початком Другої світової війни, коли нацистська антиєврейська ідеологія була втілена в життя шляхом убивства мільйонів євреїв Європи. Під владою нацистів євреї щодня стикалися зі смертельною небезпекою. Не мали значення стать, вік, віросповідання, переконання, вчинки – тільки факт народження євреєм. Ставлення нацистської держави до євреїв дещо змінювалося від 1933 до 1945 років, але загалом залишалося ненависницьким [4, с. 246].

З літа 1941 року вся ця зловісна антиєврейська ідеологія і практика нацистів були миттєво поширені стосовно українських євреїв, і вони, як і євреї інших європейських країн, стали її

жертвами. До расового антисемітизму на окупованих українських та інших радянських теренах додалося звинувачення євреїв у злочинах комуністичної влади. Таким чином, нацистська антиєврейська пропаганда вдало використала тезу так званого „жидобільшовизму”, яка сприяла ще більшому переслідуванню і масовим убивствам євреїв на українських теренах [6].

Доля українського єврейства була визначена в Берліні, вони мали зникнути з європейського простору тільки за те, що народились євреями. Проте шляхи до насильницької смерті євреїв України залежали від нацистського територіально-адміністративного поділу українських теренів, що влаштували німецькі окупанти та їх союзники влітку 1941 року. Більша частина Центральної, Південної і Східної України увійшла до складу Рейхскомісаріату „Україна” зі столицею у Рівному, і цивільна німецька адміністрація вирішувала там долю людей. Східна Галичина потрапила до складу польського генерал-губернаторства під назвою „Дистрикт Галичина”. Північна Буковина з Чернівцями була віддана Румунії. Також режим Антонеску керував так званою окупаційною зоною „Трансністрія” (Одеська область, частина Миколаївської та Вінницької областей), терени Закарпаття були включені до складу Угорщини, східні і північні регіони (Чернігівська, Сумська, Донецька, Харківська, Луганська області) були в так звані зоні військової адміністрації [7, с. 7–14].

В Україні діяли дві спеціальні Айнзацгрупи СС – „С” та „D”. Вони вбивали передусім єврейське цивільне населення, а потім й представників інших національностей. У нацистів було кілька стратегій поводження з євреями у різних регіонах України. В областях, де до 1939 року існувала УРСР, єврейське населення знищували майже одразу після окупації й влаштовували тільки тимчасові гетто.

В областях Східної Галичини, які перебували у Польщі, існували класичні гетто, а євреїв здебільшого депортували до таборів смерті на території сучасної Польщі, переважно у Белжець [8]. У волинських областях, які також увійшли до СРСР у 1939 році (Волинська та Рівненська), гетто проіснували від кількох місяців до року, після чого їхніх мешканців знищили. На

окупованих румунськими частинами територіях євреїв частково розстріляли одразу, а потім або вивезли до таборів Трансністрії (Південь України – Вінницька, Одеська та Миколаївська області), в румунську зону окупації, або вбили на місці. Євреїв Закарпаття, які опинилися під угорською окупацією, у травні 1944 року депортували у Аушвіц – це близько 100 тисяч людей.

За даними різних джерел, документів, спогадів, останніх академічних досліджень у часи німецької окупації на території України серед цивільного населення вбили близько 1,5 мільйона євреїв – від Львова до Луганська. Єврейське обличчя було частиною української культури до Другої світової війни. Єврейські громади були у селах, містечках та містах, і вони практично повністю загинули скрізь. Врятувалися переважно тільки ті, хто зумів евакуюватись або пройшов війну на фронті.

Дослідники Голокосту кажуть про приблизно 2 тисячі місць масових розстрілів євреїв в Україні [9].

Важливо не забувати про всіх. Десять вбили 70 людей – усіх єврейських мешканців села, а десять – десятки тисяч. Бо за кожною цифрою стоять реальні людські долі. В Україні спочатку розстрілювали тільки чоловіків, але дуже швидко надійшла команда вбивати усіх, разом з жінками та дітьми.

Головними виконавцями розстрілів були спеціальні підрозділи СС, німецькі поліційні батальйони, Вермахт та цивільна німецька адміністрація. Допомогала їм місцева поліція, яка формувалася з військовополонених та місцевих мешканців. При чому місцеві виконавці самі незабаром ставали жертвами.

Україна не унікальна – скрізь окупаційна влада долучала до злочинів місцевих людей, але накази завжди були берлінські, а головними виконавцями завжди були каральні підрозділи Третього райху.

Дуже важливі всі місця масових убивств євреїв на українських землях, що тепер, в суверенній Україні, поступово стають місцями пам'яті. Проте слід виокремити 10 наймасовіших місць розстрілів українських євреїв у роки Другої світової війни та нацистської брутальної окупації нашої землі.

Кам'янець-Подільський

Це перше місце масового розстрілу євреїв в Україні з початку окупації.

Через місяць після початку окупації – 28 серпня 1941 року – тут вбили протягом доби близько 23 тисяч євреїв. Серед убитих були місцеві мешканці, а також угорські та інші іноземні євреї, яких сюди привезли. За один день тут вбили євреїв більше, ніж навіть за перший день розстрілів у Бабиному Яру.

Бердичів

Це продовження „кривавого шляху” Айнзацгрупи „С”. 15 вересня 1941 року тут вбили близько 14–15 тисяч євреїв. Це сталося на теренах аеродрому, за 6 кілометрів від Бердичева. Загалом за час окупації у місті та районі вбили 30 тисяч євреїв. Бердичів називали українським Єрусалимом, там 82% населення становили євреї.

Вінниця

19 вересня 1941 року тут вбили 10 тисяч людей. Це сталось у так званому „Зеленому господарстві” поруч з містом. У цей день німецькі війська увійшли до Києва.

Київ

29–30 вересня у Бабиному Яру вбили 33 771 людину. Такі точні дані містяться у звіті Айнзацгрупи „С”. Єврейське населення міста зникло, а вижили одиниці. За наступні роки тут знищили ще десятки тисяч людей різних національностей.

Дніпро

12 жовтня у парку Гагаріна в центрі міста вбили близько 10 тисяч євреїв за один день.

Одеса

24–25 жовтня румунська жандармерія за півтора дня вбила близько 25 тисяч євреїв. Німецькі сили у цій акції участі не брали.

Загалом в Одесі мешкало близько 230 тисяч євреїв. Після масового розстрілу відбулися депортації до таборів смерті Трансністрії, які розташовувалися на теренах Миколаївської області.

Рівне

У столиці Рейхскомісаріату „Україна” 5–6 листопада 1941 року за два дні вбили 17 тисяч євреїв – практично все

єврейське населення міста. Тоді знищили гетто, яке тут існувало з початку окупації. Розстріл відбувся в урочищі Сосонки. Тоді це було за містом, а зараз уже у межах обласного центру.

Рівне до Другої світової війни (вересня 1939 року) входило до складу Польщі.

Харків

Від 14 грудня 1941 року у Дробицькому яру біля Харкова протягом кількох днів убили від 12 до 14 тисяч євреїв. Після цього тимчасове гетто тут зникло.

Луцьк

Тут тимчасове гетто проіснувало більше року. Наприкінці серпня 1942 року за кілька днів його знищили й вбили близько 18 тисяч євреїв. У луцькому гетто за час його існування навіть відбулося повстання.

Луцьк до війни (вересня 1939 року) входив до складу Польщі.

Ковель

Наприкінці серпня 1942 року за два дні знищили місцеве гетто та розстріляли 9 тисяч людей. Розстріл відбувся у селищі Бахів у піщаному кар'єрі біля міста. Ковель до війни (вересня 1939 року) входив до складу Польщі. Загалом наймасовіші розстріли євреїв на Волині відбулися влітку 1942 року [10].

Таким чином, саме українські терени поряд з польським землями стали місцем наймасовішого вбивства єврейських громад Європи – чоловіків, жінок і дітей. Єдиною провинною і одночасно смертним вироком для них з боку нацистської расистської ідеології було їхнє етнічне походження, батьки, від яких вони народилися.

Сучасна проблематика досліджень Holocaust Studies в Україні. Аспекти. Виклики

Серед таких викликів однією з найактуальніших та одночасно найдражливіших є проблематика співучасті місцевого неєврейського населення в злочинах націонал-соціалізму проти євреїв. Так, останніми роками проблематика співучасті місцевого неєврейського населення в Голокості на українських теренах дедалі частіше стає об'єктом вивчення в сучасній українській історіографії історії

Другої світової війни та історії Голокосту. Маємо наукові статті, виступи на академічних конференціях, лекції тощо. Серед українських істориків (вітчизняних, діаспорних), які так чи інакше торкалися чи торкаються цієї теми, слід назвати такі імена: Олександр Зайцев, Джон-Пол Химка, Ярослав Грицак, Андрій Усач, Віталій Нахманович, Іван Дерейко, Марто Гавришко, Василь Расевич, Володимир Вятрович, Юрій Радченко, Михайло Тяглий, Олександр Лисенко, Владислав Гриневич, Максим Гон, Петро Долганов, Володимир Зілінський, Роман Михальчук та інші [11, с. 24–25].

На мою думку, ключовою у дослідженні цього аспекту історії Голокосту має бути теза, з якої треба починати будь-які студії з проблематики колаборації (чи співучасті у злочинах) в добу Голокосту, а саме: ініціатива, ідеологія і практика тотального вбивства євреїв: жінок, чоловіків, дітей – в роки війни походила від націонал-соціалістичного режиму, що був при владі в Німеччині в той час, від німецької окупації українських теренів, яка уможливила абсолютну безкарність масових убивств єврейського цивільного населення на українських землях. Співучасть у злочинах нацистів проти єврейського цивільного населення не була унікально українським випадком, так поводитися окупанти (використовували місцеве неєврейське населення у антиєврейських злочинах, створюючи місцеву допоміжну поліцію та інші різноманітні військові і цивільні окупаційні формування) в усіх країнах, що перебували під прямим чи опосередкованим контролем режиму Гітлера і там, де були єврейські громади чи єврейське населення. Виходячи з такої тези, дослідження відповідальності місцевого населення чи частини суспільства у нацистських злочинах проти євреїв перестає бути об'єктом політичних чи будь-яких маніпуляцій, політичної інструменталізації та переходить в площину академічної дискусії та коректних і професійних наукових досліджень і публікацій.

Наступним питанням-викликом для дослідників є питання *bystander*, чи спостерігачів (свідків тощо). Зазначене питання також є складним аспектом в історичних, академічних студіях з історії Голокосту. До прикладу, Меморіал Яд Вашем уже

достатньо давно ввів цей термін і в свою педагогічну діяльність, використовуючи різні джерела, документи, фотоматеріали, демонструючи обізнаність (мається на увазі фактичні знання про злочини окупаційної влади проти місцевих євреїв) і байдужість тих, хто бачив масові екзекуції євреїв і нічого для їх рятування не робив. Проте водночас маємо доволі значну кількість прикладів, коли місцеве неєврейське населення не залишалося байдужим до горя своїх єврейських сусідів і допомагало їм різними способами, в тому числі рятуючи їх та їхні родини від смерті. Складність такого питання, на мою думку, полягає в проблемі кваліфікації та ідентифікації тих, кого ми маркуємо як *bystander*. Тих, хто безпосередньо стикався і бачив злочини Голокосту, чи тих, хто жив на окупованих теренах в роки Другої світової війни і вже тільки за те має бути віднесений у цю групу. Очевидно (для мене), що в цьому контексті має йтися про свідків злочинів. Історики, що студіюють проблематику історії Голокосту в Україні, мають вивчати конкретні мікроісторії, індивідуальні чи групові випадки, робити висновки, саме ґрунтуючись на таких дослідженнях. Повністю узагальнювати проблему *bystander* чи в бік злочинної бездіяльності таких людей, чи їх безневинності не випадає [4, с. 114–115].

Студії з Голокосту, що доволі давно вже стало очевидним, знаходяться на межі чи на кордоні різних гуманітарних наук: історії, соціології, психології, юридичної науки. Неабиякий виклик для історика не перетворюватися на суддю чи прокурора під час академічних, фахових наукових досліджень. Ми, мабуть, усе-таки в цьому історичному питанні (як і в багатьох інших) повинні базуватися на дослідженнях усього корпусу доступних нам джерел (архівні документи, усні історичні свідчення, мемуарна література тощо) і робити висновки як історик, а не як суддя щодо тієї чи іншої поведінки місцевого неєврейського населення в умовах Голокосту. Базуватися маємо на методології та принципах історизму. Історики не засуджують катів, а на підставі історичних досліджень змальовують, установлюють чи реконструюють історичну картину тих чи інших подій, у нашому випадку події німецької окупації та Голокосту на теренах України.

Також сьогодні важливі порівняльні студії з історії геноцидів. Це безперечно. Найперше порівняння саме історії Голокосту з іншими геноцидами ХХ століття. Гуманітарні фахові успішні студії з вивчення саме Голокосту в останні п'ятдесят-шістдесят років в європейській, світовій історіографії, а також останні тридцять років у сучасній українській історіографії дають нам підстави і створюють для нас можливості відповідально, фахово, історично порівнювати Голокост і Голодомор, сталінські злочини, Гулаг і ін. [3; 12; 13; 14].

Тенденція досліджень персональних, індивідуальних, родинних історій у студіях з історії Голокосту в останні два десятиріччя все більше цікавить академічних істориків і викладачів історії. Це досить перспективний напрям, що відкриває нам нові знання з перебігу жаклих подій Голокосту, людських взаємин в умовах екстремальної нацистської окупації України, допомагає персоналізувати жертв, злочинців, інших. Таке „олюднення” всього ірраціонального, але, на величезний жаль, реального трагізму історії Голокосту. В останні десять-п'ятнадцять років в Україні видано достатньо значну кількість спогадів, і це впливає як на вивчення, так і на викладання теми Голокосту (до прикладу, серія видань Українського центру вивчення історії Голокосту – „Бібліотека спогадів про Голокост”) [15–19]. У такому разі важливо не забувати про баланс архівних документів, позитивістського підходу і використання усно історичних свідчень.

Новим викликом у наукових розвідках є гендерні студії з історії Голокосту, що поступово набувають поширення в Україні. Важливо відзначити тексти українських істориків у цій царині: Марти Гавришко, Наталі Івчик. Також перспективними є студії, що стосуються долі жінок у роки Другої світової війни. Звертають на себе увагу дослідження Гелінади Грінченко, Тетяни Пастушенко, Оксани Кіс та ін. [20]. Одностайно підтримую цей напрям.

Таким чином, ми можемо побачити достатньо багато важливих, актуальних, а значить – і перспективних напрямів досліджень з історії Голокосту в Україні. Регіональні дослідження залишаються актуальними, до них треба додати студії з українсько-єврейських взаємин, гендерні, порівняльні студії, дослідження

проблематики пам'яті про жертви Голокосту. Комплексне дослідження історії Голокосту на теренах України залишається важливим викликом для сучасної української історіографії. Маємо, нарешті, прийняти цей виклик.

Масове вбивство євреїв (а також і ромів) Європи, і українських також, було б неможливим без задіяння усіх без винятку державних, цивільних і військових служб, без державного координування та співпраці між різними гілками влади, організаціями та установами і їхніми працівниками. Дослідниця Венді Лауер також зазначає, що не тільки всі підрозділи нацистської влади і всі міністерства і відомства Третього райху і окупованих теренів були задіяні в Голокості. Без підтримки частини суспільства це також неможливо було б зробити в таких масштабах. Як і у випадку зі сталінською комуністичною диктатурою, так і при владі нацистів велика кількість „звичайних” („пересічних”) людей унаслідок чи то страху, чи пропаганди, чи нових можливостей стала допомагати диктаторським режимам реалізовувати їхню злочинну ідеологію і політику.

Загалом головна тенденція, яка проявилася завдяки цьому новому поколінню істориків – розглядати долю євреїв України не відокремлено, а як частину історії Другої світової війни, в контексті окупаційного режиму та долі цивільного населення (ромів, військовополонених та інших груп населення, переслідуваних нацизмом). Бабини Яри – це українська історія. Стратегії виживання, взаємини в умовах німецької окупації, сталінський режим, антисемітизм в умовах сталінізму, українофобія сталінського режиму – це намагання поєднати проблематику, дивитися на долю єврейського населення як на частину української історії.

Ця тема більше не заборонена, але і не підтримувана. Більше з'явилося дисертаційних досліджень. Можемо казати сьогодні про 20–22 дисертаційних дослідження. Це непогано, але це краплина в морі. Також є корпус публікацій – монографій, збірок документів тощо. Наприклад, УЦВІГ з 2003 видав понад 60 найменувань видань. Для інституції, де працюють 5–6 співробітників, – це солідно. Але це не підтримано державними науковими та освітніми інституціями. Це діяльність окремих учених та таких громадських

організацій, як УЦВІГ, „Мнемоніка”, Нова доба та інших. Є осередки інтелектуальні, які так чи інакше торкаються вивчення Голокосту. У Львові принаймні три можемо назвати – УКУ, ЦМІ, музей „Територія терору”. Є також осередок у Харкові – Центр досліджень міжетнічних відносин Центрально-Східної Європи [11, с. 27].

Згадаю краєзнавчі дослідження. Там є такі речі, яких нема в жодному архіві, бо це учні зі своїми вчителями пішли до респондентів, записали їх. І там є унікальні усні свідчення.

Більшість досліджень присвячена регіональним аспектам, у тому числі міській історії. „Мнемоніка” в Рівному демонструє дуже цінний кейс – вони поставили камені спотикання, говорять про мультикультурність міста. УЦВІГ робить серію видань – „Бібліотека спогадів про Голокост”. З них частина присвячена містам – Жовкві, Чорткову тощо. Є ще серія наукових брошур у рамках меморіального проекту „Захистимо пам’ять”. І там Липовець, Бердичів...І, безумовно, такі регіональні центри, які я згадував на початку, впливають на розвиток міських студій [9].

Сегмент громадянського суспільства робить серйозні речі. А без співпраці з державними інституціями цього ніколи не буде достатньо. Представники державних інституцій ладні скористатись із успіхів НУО, але це хибна практика. От, наприклад, – музей Анни Франк має 15% фінансування від держави. Цього не має жодна інституція в Україні, яка займається проблематикою історії Голокосту. Ці 15% демонструють, що Королівство Нідерландів розуміє важливість такого музею. А от Українська держава, на жаль, не розуміє.

Вшанування пам’яті жертв Голокосту

Для українського соціуму і Української держави питання увічнення пам’яті жертв Голокосту вже давно стало на часі і є своєрідним маркером європейських устремлінь сучасної України, демонстрацією українського політичного курсу на євроатлантичну інтеграцію, з одного боку, і гідне вшанування жертв Другої світової війни в Україні, як в переважній більшості європейських країн, з іншого боку. Це є одночасно і завданням, і викликом для сучасної України. Для того, щоб зрозуміти, хто ми є сьогодні, нам необхідно вивчити уроки минулого, залишити в своїй пам’яті

спогади тих, хто пережив переслідування і вбивства з боку диктаторських режимів ХХ століття на нашій землі, вшанувати пам'ять жертв і тим самим повернути гідність людям, в котрих її брутальним способом відібрали злочинці.

Актуальне і надважливе питання, як у науковому, так і в політичному дискурсі! Варто відзначити, що в останні п'ятнадцять років маємо в Україні значний прогрес щодо вшанування пам'яті жертв Голокосту, в першу чергу на регіональному і локальному рівнях. Очевидно, що цей прогрес зумовили і наукові дослідження з теми Голокосту. Основні досягнення в цій царині належать громадянському суспільству, неурядовим фаховим, науковим і освітнім інституціям. Один з вражаючих прикладів комеморативних практик і вшанування пам'яті жертв Голокосту в сучасній Україні – це міжнародний меморіальний проект „Захистимо пам'ять/Мережа пам'яті”, що триває вже понад 10 років в країні [9].

Щоб зрозуміти стан захисту і збереження таких місць пам'яті в сучасній Україні, особливості місць масових поховань жертв Голокосту на українських теренах, слід зробити історичний екскурс у минуле, а саме – в післявоєнний час, коли в Україні панував тоталітарний радянський, комуністичний режим і домінувала його ідеологія, яка повністю контролювала політику пам'яті: створення чи не створення пам'ятників, вшанування чи не вшанування пам'яті жертв.

Спадщина тоталітаризму в українській культурі пам'яті щодо жертв Голокосту

Головним концептом радянської ідеології щодо пам'ятання єврейських жертв серед цивільного населення окупованих теренів України було замовчування національної належності цих жертв, не виокремлення їх серед інших жертв нацистів у роки війни і окупації. Ця політика мала свої витoki ще з періоду початку Другої світової війни, коли на першому етапі війни, з 1939 по 1941 роки, союзник гітлерівської Німеччини – сталінський СРСР, замовчував брутальну антисемітську політику і практику переслідування і вбивства єврейських громад, здійснювані нацистами на окупованих теренах Австрії, Чехословаччини, Польщі та, власне,

на території самої Німеччини. Внаслідок політики замовчування злочинів союзника євреї СРСР, зокрема й українських теренів, з початком радянсько-німецької війни в червні 1941 року нічого не знали про брутальне поводження і вбивства євреїв нацистським режимом. Це сприяло тому, що під німецькою окупацією опинилася велика кількість єврейського населення українських земель і абсолютна їх більшість стала жертвами тотального нацистського геноциду проти євреїв. Незначний виняток становили євреї Східної Галичини, тому що у 1939 році, рятуючись від гітлерівського тотального антисемітизму та переслідувань, на цих українських теренах опинилися біженці з Польщі, а також з інших європейських країн. Місцеві євреї дізнавалися від них про жахіття, скоєні нацистськими окупантами щодо єврейських громад. Проте загалом по всіх українських землях було мало відомо про відкриті і небезпечну антиєврейську політику і практику нацистів проти євреїв протягом 1939–1941 років на всіх підконтрольних Третьому райху територіях.

Тому й наприкінці війни, і у перші повоєнні роки радянське керівництво України (тодішня назва Українська Радянська Соціалістична Республіка – УРСР) вже стало на шлях приховування єврейського походження жертв масових поховань, що були по великих містах, а також селищах, містечках на всій українській території [21].

У період 1945–1948 років на українських землях під контролем радянського режиму постали перші пам'ятні знаки, пам'ятники українським євреям, що були жертвами Голокосту. В цей проміжок часу пам'ятники встановлювалися здебільшого місцевими громадами селищ і містечок, де нацистами були вбиті їхні сусіди-євреї. З міського або селищного простору зникли люди – цілі родини, цілі громади, що перед війною та німецькою окупацією разом з українцями, поляками, росіянами, іншими були органічною складовою цих територій. І тому ті, хто вцілів під окупацією, ті, хто повертався з фронту чи евакуації, передовсім євреї, але не тільки євреї, намагалися хоч якось вшанувати пам'ять своїх сусідів, друзів, близьких, родичів. Тому в деяких випадках саме в цей період з'являлися невеличкі пам'ятні знаки, на яких

було написано правду про жертви. Зазвичай у ці роки пам'ятні знаки споруджувалися саме на місцях масових розстрілів людей, коли масові (в радянському словникові „братські”) могили були відомі всім і був відкритий доступ до них. Меморіальні написи на таких пам'ятниках використовували тодішню типову мову комуністичного, сталінського режиму. До прикладу можна навести напис на пам'ятнику в лісі біля міста Тараща (Київська область), який було встановлено у 1948 році. Там було вбито близько 1500 єврейських чоловіків, жінок, старих, дітей; напис вказував: *„Здесь покоится прах еврейских граждан, погибших от рук немецко-фашистских бандитов во время оккупации города Таращи в 1941 году”*.

Подібні пам'ятники і написи на них докорінно відрізнялися від пам'ятників наступного періоду (1960–1980 роки) тим, що на багатьох з них було написано, що тут поховані вбиті окупантами євреї. Такі меморіальні написи у другій половині 1940-х років можна було побачити в різних куточках України (наприклад: Тараща, Дрогобич, Кам'янець-Подільській, інші місця). Безумовно, більшість таких монументів встановлювалася євреями, що пережили окупацію, за активної допомоги своїх несврейських сусідів; на очах багатьох з них під час німецької окупації були вбиті всі євреї їх містечок і селищ. Такі пам'ятники жертвам Голокосту в перше п'ятиріччя після завершення Другої світової війни не були масовим явищем, скоріш поодинокі випадки, коли місцеві громади разом з місцевими євреями, що пережили окупацію чи поверталися з фронту або евакуації, наважувалися встановити якийсь знак чи монумент, щоб вшанувати пам'ять загиблих односельчан. Більшість місць масових розстрілів цивільного населення євреїв і несврейців залишалася в цей період немаркованими і на них не було жодного напису.

Єврейська національно-культурна діяльність, у тому числі й вшанування пам'яті жертв Голокосту в підрадянській Україні, фактично були заборонені комуністичним режимом після 1949 року. Очевидно, що це було політичне рішення диктаторської влади, пов'язане з провалом сталінської політики щодо молодії держави Ізраїль. Створену в 1948 році державу радянський режим

планував зробити „форпостом соціалізму” на Близькому Сході, тобто ідеологічно і політично підконтрольною країною, як це сталося з цілою низкою країн Центральної і Східної Європи після завершення війни. Наслідком цієї поразки режиму протягом 1949–1952 років стала шалена антисемітська кампанія з боку влади, спрямована проти євреїв СРСР [22, с. 353], у тому числі і проти українських євреїв. Під репресії потрапили лікарі, письменники, вчені, вчителі, робітники. У ті часи мати єврейське прізвище було іноді просто небезпечно. Режим мстився людям, які тільки-но пережили гетто, табори, розстрільні ями, важку евакуацію, боротьбу на фронті проти нацистів. Наприклад, були закриті заклади єврейської культури і науки: Кабінет єврейської історії і культури АН УРСР в Києві, Єврейський державний театр у Чернівцях. Зі Спілки письменників України виключили видатних єврейських літераторів, що більшу частину життя провели на українських теренах і, незважаючи на диктат комуністів, писали на теми українсько-єврейських стосунків, про взаємовплив двох культур: Давида Маркіша, Давида Гофштейна, Лейба Квитко, Іцика Фефера та інших [23, с. 73]. Апогеєм усього сталінського післявоєнного антисемітизму став розстріл цих письменників та інших діячів єврейської радянської культури 12 серпня 1952 року у справі Єврейського антифашистського комітету. Їх усіх звинуватили в „буржуазному націоналізмі”, сїонізмі, „антирадянській діяльності” і розстріляли, а їхні родини було репресовано.

Після таких дій влади на теренах Радянської України фактично припиняється вшанування пам’яті євреїв, що були масово вбиті в роки німецької окупації. Життя єврейської громади остаточно ліквідовано режимом; українські євреї, що пережили гітлерівський геноцид і сталінський антисемітизм, страшенно принижені і налякані. В таких умовах пам’ять про жертви Голокосту зберігається фактично напівтаємно чи таємно в родинах протягом чотирьох післявоєнних десятиліть. А в публічному просторі панує мовчання і страх, хоча при цьому всі, хто пережив війну: і євреї, і їхні сусіди українці та інші – всі знають і пам’ятають місця, де нацисти брутально забрали життя у людей. Протягом 1950-х і початку 1960-х років пам’ятні знаки у багатьох місцях, де були

вбиті євреї, просто не встановлювалися; а там, де все-таки якісь монументи з'являлися, в написах не згадуються євреї: на більшості таких пам'ятних знаках владою придумано абсолютно деперсоналізований напис: „жертвам фашизму”. Однак на українських теренах навіть у цей період були поодинокі винятки, які можна вважати виявами громадянської мужності та протистояння режимові в намаганні по-справжньому увічнити пам'ять людей, які жили поруч до війни. Такий випадок був у Старокостянтинові (Хмельницька область), коли місцева громада на чолі з її головою у 1957 році спорудили пам'ятник жертвам Голокосту і в написі вказали, що тут поховані саме євреї: *„Здесь покоится прах 5200 граждан еврейской национальности, замученных фашистами в 1942 году. Вечная память жертвам фашизма”*. Після цього був звільнений з роботи голова міського комітету Компартії у Старокостянтинові, його звинуватили у тому, що дав дозвіл на такий напис на пам'ятнику (з розповіді директора Краєзнавчого музею м. Старокостянтинова у 2007 р. під час проведення Літньої школи УЦВІГу для студентів-істориків, що була присвячена усним історичним дослідженням і збору свідчень у тих мешканців міста, що пережили німецьку окупацію. – А. П.). Цей пам'ятник і досі є в публічному просторі міста з цим самим написом; місцева громада опікується збереженням цього місця.

У середині 1960-х років комуністичний режим почав створювати свій концепт про Другу світову війну (в радянському словникові „Велика Вітчизняна війна”), в основу якого поклали тотальну (при тоталітаризмі все тотальне) героїзацію подій. З 1965 року щорічно в СРСР (зрозуміло, що в підрадянській Україні також) став святкуватися День Перемоги 9 травня, саме *святкуватися*, а в такому разі місця для скорботи і співчуття загублим і вбитим не залишалося [24, с. 106]. Режимом був створений конструкт перемоги, за яким гідні пам'яті були тільки ті, хто воював зі зброєю в руках, солдати, що загинули на полі бою. За таким підходом вшанування пам'яті жертв нацистів серед цивільного населення, жертв масового геноциду євреїв чи ромів відходило на другий план, а часто-густо взагалі в такому конструкті пам'яті співчуття жертвам війни не існувало. Друга

світова війна в підручниках, музеях, книжках, фільмах, публічному просторі подавалася тільки як військові дії Червоної Армії, радянських партизан (зрозуміло, для комуністичної диктатури іншого антинацистського підпільного руху на теренах радянської України бути не могло), а життя людей під німецькою окупацією, трагічні дилеми щоденного вибору, доля цивільного населення окупованих німцями територій – усе це залишалося за дужками радянської ідеології і радянської контрольованої політики пам'яті.

Також за межами такої політики пам'яті залишалися важкі, часто трагічні історії цілих груп людей у роки війни. Ідеться не тільки про євреїв чи ромів, яких гітлерівський режим поставив за коло життя, але й про примусових робітників, жінок, чоловіків, молодих людей, підлітків, котрих гітлерівці, починаючи з 1942 року, насильно депортували до Німеччини як дешеvu чи дармову робочу силу, а після завершення війни ті з них, хто повертався, підпадали під приниження та репресії з боку влади як „неблагонадьожніє” (словник мови радянського режиму), „що працювали під час війни на ворога”; радянських військовополонених, яких було мільйони, величезна кількість з них загинула в нелюдських умовах нацистського полону, а ті, хто повертався, потрапляли під молот сталінських репресій як зрадники Радянської Батьківщини. Таким чином, для всіх таких людей 9 Травня насправді не було святом і навіть не було закінченням війни, тому що для значної кількості з них вона продовжилася в таборах і в'язницях комуністичного режиму. Для цього режиму пам'ять людей, що пережили окупацію, була неважливою, вона, фактично, була небажаною, така небажана пам'ять [21, с. 84–85].

Також маємо зазначити, не була в СРСР поширена і пам'ять про тих, хто рятував від загибелі під час окупації євреїв, ромів, інших представників цивільного населення. Якщо визнавати та пошанувати рятівників, тоді треба було б розповідати правду про особливу політику нацистського геноциду щодо цілих груп, зокрема і в першу чергу до євреїв. А це не входило в рамки радянської ідеології, що сконструювала чіткий міф про війну, в якому не було місця повній правді про події, не було місця про розуміння долі цивільного населення на окупованих землях, не

було місця для співчуття людям (до речі, в післявоєнній Німеччині – в обох частинах ФРН і НДР – також не було поширеним знання про Праведників, про тих, хто рятував євреїв. У пізніших спогадах і документах знаходимо таке пояснення: ці люди, що рятували, були в кричущій меншості, на відміну домінуючої більшості тих, хто нічого не робив для спасіння інших. Та більшість після війни не вітала історії про праведництво, тому що вони оголяли байдужість більшості. – *А. П.*) [25, с. 4–5]. Натомість засудження зрадників було в тренді комуністичного режиму весь час його існування, від початку 1920-х років до падіння режиму у 1991 році.

Доконаним фактом є те, що проблематика Голокосту в добу радянського тоталітаризму приховувалась, єврейські жертви нацистського режиму маркувалися тільки як „радянські громадяни”, спеціальних наукових досліджень не було, комеморативні практики заборонялися комуністичною владою, тема не викладалась у навчальних закладах. Українські євреї не мали можливості вшановувати пам'ять своїх близьких, що були за часів німецької окупації вбиті по всій українській землі, де вони багато сторіч жили, або депортовані в табори смерті, що їх створили нацисти на теренах Польщі. З теренів окупованої німцями України євреїв депортували до нацистського табору смерті Белжець, що був розташований у східній Польщі. Туди депортували євреїв зі Східної Галичини (березень – грудень 1942 р.). Також українських євреїв (євреї Закарпаття) депортували в табір смерті Аушвіц (травень 1944 р.).

Така ситуація страху та вимушеного забуття в післявоєнній Україні була наслідком політики пам'яті радянської влади про Другу світову війну, сформовану ще під час війни Сталіним та його оточенням. Згідно з цією політикою всі жертви нацизму (в радянському словникові – „фашизму”) маркувались евфемізмом „мирні радянські громадяни” чи „радянський народ”, влада забороняла виокремлювати загиблих за етнічною, національною, релігійною ознакою, передовсім євреїв. Так, наприклад, жертви Бабиного Яру були визначені тільки як радянські громадяни. Таким тоталітарним, брехливим політичним концептом була

спаплюжена пам'ять у свідомості декількох післявоєнних поколінь, зокрема, про нечисленну кількість убитих на теренах України євреїв.

В останні чверть століття радянського панування в Україні (1965–1991 рр.) скрізь – у всіх українських селищах і містах з'являються (вони також були і в другій половині 1940–1950 років, але не в такій кількості) пам'ятні знаки, пам'ятники, монументи солдатам-визволителям, Невідомому солдату, вшановуються братські солдатські могили, відбувається щорічне вшанування на 9 Травня та місцеві дати тих вояків Червоної Армії, що загинули, визволяючи як у цілому Радянську Батьківщину, так і конкретні населені пункти. В багатьох випадках, особливо, коли це стосувалося конкретної місцевості, це були важливі церемонії пам'яті. Проте така пам'ять про війну, такі вшанування загиблих військових були виключно героїзацією Другої світової війни; в такій політиці пам'яті майже не було місця цивільним жертвам війни, передовсім не було місця жертвам Голокосту.

Саме в цей період місця масових поховань євреїв України, що були жертвами нацистського окупаційного режиму, здебільшого ніяк не маркувалися. Переважно на українських теренах це були місця масових розстрілів, масових поховань у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх протитанкових ровах чи піщаних кар'єрах. Але також були такі місця безпосередньо на території селищ, містечок, міст. Місцеві люди пам'ятали і знали про ці жахливі місця, але в публічному просторі побоювалися згадувати про них, а церемонії вшанування пам'яті полеглих проходилися тільки біля пам'ятників і поховань військовим. Одночасно можемо знайти в цей період (1960–1980 роки, аж до падіння Радянського Союзу) доволі поодинокі пам'ятні знаки жертвам Голокосту з таким написом-евфемізмом, про який уже згадувалося: „мирні радянські громадяни”. Таке собі кліше радянської ідеології, запропоноване як меморіальний напис на місцях, де були вбиті євреї. Прикладів велика кількість, але тут наведемо один з найвідоміших: у Бабиному Яру в Києві. Пам'ятник був відкритий 2 липня 1976 року (дата, яка не мала жодного відношення до вбивства євреїв у цьому місці) з таким написом: „Тут у 1941–1943 роках

німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад сто тисяч громадян м. Києва і військовополонених?

Після декількох десятиліть, що минули після війни, багато з цих місць вбивств канули в небуття. Для небагатьох, кому вдалося вижити, вшанування пам'яті вбитих членів родини, друзів та знайомих було можливим лише у вузькому колі. Офіційна радянська історіографія відмовлялася визнати євреїв як окрему групу жертв Другої світової війни. Коли за ініціативи євреїв, що вижили і повернулися, встановлювалися скромні пам'ятні обеліски, вони мусили бути присвячені радянським громадянам [21, с. 5–8]. Це створювало конфлікт між пам'яттю в родині (в нашому випадку в українських єврейських родинях) і офіційною державною пам'яттю, яку контролював режим. У родинях пам'ятали своїх близьких, що були вбиті нацистськими окупантами тільки за те, що вони були євреями, а радянська влада таку пам'ять не толерувала і фактично забороняла, в публічному просторі на українських теренах безсумнівно. У людей забирали право на скорботу, право на співчуття.

Тут, на нашу думку, дуже доречним буде процитувати сучасну українську письменницю Софію Андрухович, яка намагається осмислити трагедію євреїв, писати про український контекст історії Голокосту: „...переживши всі ці нелюдські жахливі речі, історія склалася так, що настали радянські часи, і вже інша держава почала тиснути в сенсі забування історії. Тут особиста травма і неспроможність розповідати по ці нелюдські речі накладались на заборону з боку Радянського Союзу говорити про те, що було раніше. Було небезпечно розповідати. Це загрожувало арештом і засланням, проблемами для рідних. Усі ці теми витіснялися. Так минав час. Але насправді вони завжди залишалися і залишаються з нами. В несвідомий спосіб оце мовчання диктувало поведінку тих людей, які безпосередньо переживали ці події. Це були люди тяжко травмовані через те, що в них існувала частина особистості, якою вони просто не спілкувалися з близькими і зі світом. Це не спілкування, це мовчання чи оніміння передавалося з покоління в покоління. Як на мене, це

оніміння є дуже шкідливим. Адже виходить так, що ми просто не користуємось якоюсь частиною себе” [26].

Після розпаду СРСР у 1991 році Україна стає незалежною, суверенною державою, і це кардинально позначилося на культурі пам’яті про жертви Голокосту. Проблематика історії Голокосту стає окремою темою наукових досліджень, а також темою для викладання в освітніх закладах України. Єврейські громади країни отримали нарешті довгоочікувану можливість, історичний шанс: встановлювати правдиві пам’ятні знаки та створювати місця пам’яті жертв Голокосту, організовувати і проводити комеморативні заходи на місцях масових поховань, де німецькі націонал-соціалісти вбивали українських євреїв.

Сучасний стан меморіальної культури і політики пам’яті щодо жертв Голокосту

Виходячи з історичних наукових досліджень, можемо стверджувати, що на території сучасної України знаходяться близько 2000 місць масових розстрілів – жертв Голокосту. Протягом 1990-х – першого десятиліття 2000-х років у багатьох місцях були встановлені пам’ятні обеліски, що вказували на єврейське походження жертв, але, в той же час, також значна кількість місць масових поховань євреїв України залишається необлаштованою, без будь-яких пам’ятних знаків щодо походження і трагічної долі жертв. Проте на сьогодні можемо казати про близько 1100 місць з тих близько 2000, де пам’ять жертв Голокосту на теренах України вже вшановано. Більшість з цих місць було облаштовано за часів української суверенності.

Важливо зосередитися на питанні: яким чином в останні три десятиліття на землях незалежної України відбувалося вшанування пам’яті євреїв, убитих за часів німецької окупації? Тут треба підкреслити основні риси чи характеристики цього процесу – встановлення пам’ятників та вшанування жертв:

– абсолютну більшість різного масштабу і якості пам’ятних знаків на місцях масових поховань жертв Голокосту у 1990-ті – початок 2000-х рр. було встановлено за ініціативи та коштом місцевих єврейських громад, ентузіастів. Часто до цього долучалися окремі євреї, єврейські родини, що мешкали в різних країнах,

але походження їхніх убитих родичів було з українських теренів. Саме тому вони активно долучалися до створення місць пам'яті в Україні;

– часто нові пам'ятні знаки з новими меморіальними написами встановлювалися поряд зі старими пам'ятниками на місцях вбивства євреїв, зі старим кліше: „мирні радянські громадяни”;

– влада і чиновники, як центральна так і місцева, не надто активно долучалися. Фінансова підтримка і відповідальність за створення пам'ятників та облаштування меморіальної території лежала на єврейських громадах разом з представниками громадянського суспільства. Місцева влада зазвичай підтримувала встановлення пам'ятників і сприяла юридичному оформленню дозволів на облаштування місць пам'яті. Проте, на жаль, вистачає місць, які не захищені юридично, а значить – беззахисні і відкриті для вандалізму і руйнування. Це величезний виклик зараз, і тут безпосередня відповідальність місцевої громади, місцевої влади.

Меморіалізація, що базувалася на величезному ентузіазмі тих, хто створював місця пам'яті, сприяла появі в Україні цілої низки різних за архітектурними і скульптурними формами, а також за змістом, пам'ятників жертвам Голокосту. Безперечно, це було позитивним явищем після десятиліть мовчання з боку радянського режиму та створення брехливих пам'ятників з брехливими написами. Проте ці пам'ятники жертвам Голокосту мали і значні недоліки, причиною яких була відсутність попередніх польових і архівних наукових історичних досліджень перед створенням місця пам'яті, вироблення системи меморіальних написів, що базувались і підтверджувались архівними документами та свідченнями очевидців, правильної мови таких написів. На тому етапі це, можливо, було зрозумілим: після падіння комуністичного тоталітаризму єврейські громади просто боялись і не вірили, що прийшов новий час, вважали, що будь-якої миті знову заборонять вшановувати пам'ять своїх близьких людей, і тому поспішали. Наслідком такого поспіху ставали помилки у написах на новостворених пам'ятниках, монументах чи меморіалах. Слід наголосити на дуже типових і знакових помилках, що можемо бачити на місцях пам'яті, створених тридцять чи двадцять років тому:

– у меморіальних написах неправильно вказано кількість жертв, часто цю кількість було значно перебільшено; фактичні помилки, що спотворювали саму трагічну подію (до прикладу: кричуща помилка в кількості депортованих євреїв зі Львова, зі станції Клепарів до табору смерті в Белжеці. На табличці в Клепарові зазначено цифру 500 тисяч депортованих?! У самому Белжеці за період його існування було вбито близько 438 тисяч євреїв з усіх країн Європи, звідки їх туди депортували нацисти. З усієї Східної Галичини протягом 1942 року можемо з обережністю казати про близько 100 тис. людей, насильно відправлених до табору смерті у Белжеці) [8];

– граматичні помилки в меморіальних написах (помилки є в написах українською, англійською, івритом у Чернівцях, Львові, Харкові тощо);

– часто мова меморіальних написів залишалася з радянськими ідеологічними кліше чи з фрагментами таких кліше (наприклад: на багатьох пам'ятниках можемо бачити кліше на кшталт: *„Здесь похоронены мирные советские жители, расстрелянные немецко-фашистскими карателями”*. Цікавий приклад м. Березне, що на Рівненщині – у дендропарку, де було вбито 3680 євреїв цього містечка та околиць, стояв радянський знак з написом: *„На этом месте 25 августа 1942 года немецко-фашистскими оккупантами были расстреляны 3680 советских граждан”*. У 1993 році єврейська громада встановила пам'ятний знак мовою іврит, напис на якому був дослівним перекладом радянського тексту! У місті Брацлав, що на Вінниччині, поставили пам'ятник убитим євреям з єврейською символікою, але з таким меморіальним написом: *„Светлой памяти брацлавчан, зверски замученных в немецко-фашистских концлагерях Брацлава и Печоры”*);

– на багатьох пам'ятниках цього періоду написи були російською, іноді разом з івритом чи їдишем, рідше українською;

– у великих містах, де знаходилися дуже відомі масові поховання жертв Голокосту, було створено меморіали, але без музейної експозиції та освітньої складової (як приклади можна назвати Меморіал у Дробицькому Яру в Харкові, Меморіал

Львівському гетто, Національній історико-меморіальній заповідник у Бабиному Яру в Києві);

– у багатьох місцях пам'яті в Україні пам'ятні знаки чи пам'ятники не мають належного юридичного оформлення, а тому відкриті до різних форм вандалізму, є небезпека зруйнування таких місця пам'яті;

– однією з важливих проблем для відкриття пам'ятників чи меморіалів жертвам Голокосту чи жертвам геноциду ромів є попередня відсутність дослідження місця масових розстрілів, місця злочину, визначення максимально точного знаходження масових поховань і місця злочину. В цьому плані проєкт „Захистимо пам'ять” відрізняється від інших вшанувань пам'яті жертв Другої світової війни в Україні. В рамках проєкту перед тим, як починати будівництво меморіалу чи пам'ятника, проводилися неінвазивні дослідження теренів, що дозволяло визначити точні контури місця поховання, а це, в свою чергу, створювало можливість захисту цього місця від дій природи і людини.

Очевидно, що зі справжнім долученням влади і експертного середовища до процесу меморіалізації місць масових поховань жертв Голокосту ситуація значно б покращилася. Головне, щоб поступово вшанування пам'яті жертв Голокосту перестали вважати в українському суспільстві тільки „єврейською справою”.

Крім того, на сьогодні в багатьох місцях пам'яті жертв Голокосту на теренах України нові пам'ятні знаки, де вже є правильний і правдивий меморіальний напис, розміщені поряд з пам'ятниками радянської, тоталітарної доби, на яких не вказано про походження жертв і чому саме за це вони були вбиті. Прикладів доволі багато. Як приклад, де пам'ятники жертвам Голокосту, що постали в добу незалежності України, знаходяться поряд з радянськими пам'ятниками, можна назвати такі: Київ, Бабин Яр; Харків, Дробицький Яр; Кам'янець-Подільський; Бердичів, Одеса, Миколаїв та інші. На наш погляд, це важливо залишити, а не руйнувати. Таким чином ми можемо вивчати політику пам'яті, зокрема щодо жертв Голокосту і геноциду ромів у комуністичну тоталітарну добу, якою заідеологізовано,

вибірковою, а отже, неправдивою була ця політика і культура пам'яті. Про це варто пам'ятати і пояснювати. Для цього, можливо, замість того, щоб просто зносити ці пам'ятні знаки, пам'ятники, варто робити інформаційні стели з поясненням та історичними довідками, чому в той період у тому чи іншому місці і загалом в підрадянській Україні існувала така абсолютно вертикальна, контрольована політика пам'яті про жертви Другої світової війни.

Ще інша, але надто важлива ситуація з пам'ятниками і місцями пам'яті спостерігається в Україні в останнє десятиліття. Ідеться про те, що в останні роки на площах великих міст, а також невеликих районних центрів і маленьких селищ поряд з різними пам'ятними знаками тоталітарної і вже української доби, що присвячені жертвам і героям Другої світової війни, радянськими пам'ятниками воїнам-інтернаціоналістам, що воювали в Афганістані, жертвам Чорнобильської трагедії, з'являються місця пам'яті, пам'ятники і меморіали українським воїнам, що захищають суверенність України в найновітніший час, в умовах реальної війни, яку веде проти нашої країни Російська Федерація, безпосередньо зараз, воїнам АТО/ООС *. Це нова реальність культури історичної пам'яті, що зараз формується в нашій країні. Маємо розуміти цю сучасну ситуацію, уникати конкуренції пам'ятей та вивчати все в історичному і в історично-сучасному контексті як складові власної історії, вміти це пояснити своїм громадянам.

Міжнародний меморіальний проєкт „Захистимо пам'ять” [9]

Однією з найяскравіших відповідей на такі виклики став наш ґрунтовний міжнародний науковий і освітній проєкт „Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни” (скорочена назва у 2010–2019 роках „Захистимо пам'ять”, з 2020 – „Мережа пам'яті”) [9], що розпочався на українських теренах у 2010 році і продовжується до сьогодні. Основним завданням такого проєкту є допомога у поверненні пам'яті про знищені німецькими окупантами єврейські громади до українських сіл та містечок, саме до малих населених місць

* Текст розділу готувався до початку повномасштабної російської агресії проти України, що почалася 24 лютого 2022 року.

України, де поряд з українцями століттями проживали євреї. Повернення єврейського минулого в Україну, власне, повернення частини свого, спільного минулого.

Навіщо Україні пам'ятати про своїх євреїв? Відповідь на це питання дуже проста. Українці з євреями дуже довго співіснували разом. Це співіснування було дуже різним, не завжди гармонійним, але люди жили поряд, в одному просторі. Таким чином, ми вшановуємо не чужу, а свою пам'ять – ці люди наші...

Неоднозначна і складна ситуація з увічненням пам'яті жертв Голокосту в невеличких населених пунктах України і спричинилася до започаткування проекту „Захистимо пам'ять”. П'ять поховань у західній частині країни до 2015 р. було облаштовано як гідні місця пам'яті. Під патронатом Фонду Меморіал убитим євреям Європи, що розміщений у Берліні, з 2016 року почався наступний етап захисту та визначення масових поховань. Фонд разом з українськими партнерами облаштовує 15 пам'ятних місць, зокрема ті, що присвячені убитим ромам [27]. З українського боку головним змістовним партнером уже майже десять років виступає Український центр вивчення історії Голокосту [28]. Саме ця інституція забезпечує наукову і педагогічну складову проекту. Фінансування такого проекту всі ці роки здійснює тільки Міністерство закордонних справ Німеччини, з боку Української держави поки що, на превеликий жаль, жодної гривні не вкладено. Натомість, у деяких регіонах проекту маємо приклади допомоги місцевої влади у створенні місць пам'яті. В частині місць проекту, на жаль, ми досі часто стикаємося з дивним опором створенню пам'ятників жертвам Голокосту і геноциду ромів, певним спротивом процесу вшанування пам'яті з боку місцевих чиновників. Наприклад, незважаючи на досить активну діяльність місцевих учителів, співробітників проекту, місцева влада деяких місць уперто не хоче по-справжньому опікуватися місцем пам'яті. Також маємо приклади засідань місцевих обласних комісій зі вшанування жертв війни, політичних репресій та учасників АТО, де проект натрапив на відвертий спротив затвердженню меморіальних написів на пам'ятниках, споруджених у рамках проекту.

Загалом, у рамках проєкту „Захистимо пам’ять” протягом майже десяти років діяльності було створено 20 меморіалів у п’яти областях України (Волинська, Львівська, Рівненська, Житомирська і Вінницька області). Ці меморіали стали своєрідним *еталоном чи зразком* для увічнення пам’яті жертв Голокосту на теренах України, і загалом усіх інших цивільних жертв німецької окупації українських земель в добу Другої світової війни. Меморіали проєкту врахували помилки, притаманні пам’ятникам жертв Голокосту в Україні останніх десятиліть (про що йшлося вище).

Дослідники проєкту враховуючи академічні, фахові дискусії, відкинули радянські штампи і кліше, наявні на меморіалах жертвам війни, які були створені в повоєнні, радянські часи, і розробили нові критерії меморіального напису. Напис на майбутніх пам’ятних знаках жертвам Голокосту і геноциду ромів має відповідати таким критеріям:

- означення жертв. У випадку масових убивств євреїв і ромів німецька окупаційна влада забирала життя у цих людей саме за їхню етнічну належність;

- зазначення злочинців. Хто саме вчинив злочин, хто був учасником масових розстрілів (які саме каральні підрозділи окупантів та місцевих виконавців, якщо такі були, брали участь у злочині масового вбивства. В розширених історичних довідках, що містилися на інформаційних стелах, була можливість називати імена злочинців, якщо такі були відомі);

- назва місцини, де відбувався масовий розстріл;

- дата, коли відбувся розстріл, якщо відома точно. Якщо ні, тоді приблизно;

- кількість жертв, точна чи приблизна, залежно від результатів історичного дослідження;

- хто і коли побудував меморіал, пам’ятний знак чи пам’ятник;

- хто відповідає за збереження меморіалу, пам’ятного знаку чи пам’ятника;

- культурні маркери у тексті: згідно з єврейською релігійною традицією на кожному пам’ятнику написано івритом скорочену

молитва за померлого (в перекладі): *„Нехай їхні душі будуть зав’язані у вузол вічного життя.*

Загалом місце пам’яті в рамках проекту „Захистимо пам’ять” має такий вигляд:

- пам’ятний знак чи пам’ятник з меморіальним написом;
- інформаційна стела з інформацією про історію громади до масових розстрілів, а також історією вбивства;
- історії конкретних людей і родин, що знайшли тут останній притулок;
- інформацію подано трьома мовами: українська, іврит, англійська;
- забезпечено та захищено фізично кордони поховання;
- місце для публічних заходів під час вшанування пам’яті жертв;
- під’їзди до місця, дорожні знаки, що вказують, що тут меморіал чи місце пам’яті.

Приклади таких написів можна знайти на офіційному сайті проекту „Захистимо пам’ять”. Для ілюстрації наведемо приклад меморіального напису в одному з місць першої частини проекту, в селище Бахів, що за дев’ять кілометрів від Ковеля, районного центру Волинської області. Текст напису такий: *„У 1941–1944 роках у м. Ковель та навколишніх селах німецькими окупантами та підлеглими їм місцевими службами було знищено єврейське населення. На цьому місці було вбито більше 8 тисяч євреїв. Нехай душі їхні будуть зав’язані у вузол вічного життя”* [29].

Висновки

Перспективи академічних студій та меморіальної роботи

Такі приклади вшанування пам’яті жертв Голокосту надихають і вселяють надію щодо формування справжньої культури пам’яті про Другу світову війну в сучасній Україні, де її головною ознакою буде повернення людської гідності жертвам і створення поля для емпатії людям, яких злочинно вбили і яких ти ніколи не знав за життя. Дедалі актуальнішою стає мікроісторія, локальні дослідження конкретних місць, відтворення картини зла в маленьких містечках. Саме погляд на велику історію Голокосту як на сукупність *маленьких історій*

конкретних людей може наблизити нас до розуміння речей, які, здається, досягнути неможливо в принципі.

Багатовікове співжиття українців та євреїв на українських землях не завжди було трагічним і конфліктним, як це було в жахливу добу війни і Голокосту, відносини між цими спільнотами були різними, відбувався продуктивний взаємовплив культур. Такий досвід надихає нас і сьогодні, коли українці і євреї намагаються будувати свою спільну антиімперську ідентичність у сучасній демократичній Україні [30, с. 424].

Щоб ця перспектива антиімперської ідентичності у нас не зникла, державні українські інституції мають реально діяти разом із партнерами – громадськими професійними організаціями і бути в авангарді процесу формування сталої концепції спільної історичної пам'яті про минуле в сучасному українському суспільстві.

Історія Голокосту на європейських та українських теренах залишається однією із дражливих та актуальних тем Другої світової війни. Крім академічного інтересу до зазначеної проблематики, в останнє десятиліття ця тема вийшла на високий рівень політизації. Очевидно, це ще й, а можливо, і в першу чергу внаслідок російської агресії проти України та створення ворогом потужної антиукраїнської, а в реальності фактично брутальної українофобської пропаганди, де місце трагічної історії минулого століття займає величезний простір. Сама тема Другої світової зараз під ударом. Всі ці кліше: українці – колаборанти, а Росія перемогла б сама... Все це потрапляє в публічний простір, і якщо не знати контексту і не мати критичного мислення, тоді цьому легко повірити. А треба говорити про контекст (і багато), про рятування євреїв українцями попри страшний ризик, про спільне протистояння радянському ладу в повоєнний час. І українці, і євреї були дисидентами – це ті виграшні речі, про які варто розповідати, і якомога більше. Саме тому академічні, наукові дослідження з історії українського єврейства часів німецької окупації та злочинів націонал-соціалізму, з одного боку, важливі для розвитку гуманітарної науки та формування сучасних моделей вшанування пам'яті жертв Голокосту, але, з іншого, такі потужні наукові студії здатні

протистояти також інформаційній російській агресії, що триває вже дев'ятий рік. Таким чином, маємо вагому сучасну політичну складову в царині дослідження, викладання та збереження пам'яті про жертви Голокосту в українському гуманітарному та, загалом, публічному просторі.

Бібліографічні посилання

1. Дорогами пам'яті. Як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту „Захистимо пам'ять”): метод. посіб. / упоряд. : Ольга Педан-Слепухіна ; консультанти : Віталій Бобров, Анатолій Подольський ; авт. матеріалів : Ольга Педан-Слепухіна, Анатолій Подольський, Наталя Дудка. Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2020. 124 с.
2. The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. Ray Brandon and Wendy Lower eds. Bloomington : Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008. 378 p.
3. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім. Київ : Грані, 2011. 408 с.
4. Берген Доріс Л. Війна та геноцид. Коротка історія Голокосту / пер. з англ. К. Діса. Національний університет „Кієво-Могилянська академія”, Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Меморіальний музей Голокосту США. Київ : Дух і Літера, 2021. 408 с.
5. Цви Бахрах. Антисемітизм в новое время. Ієрусалим : Библиотека-Алия, 1990. 190 с.
6. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Пропаганда та "єврейське питання" в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941–1944”. *Наукові записки : збірник*. Київ : Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 31. 164 с.
7. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : збірка документів і матеріалів. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. 487 с.
8. Кувалек Р. Табір смерті у Белжеці / пер. з польської О. Колесник. Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2018. 304 с.
9. Науково-освітній проєкт „Захистимо пам'ять”. URL: <http://protecting-memory-ua.org/>
10. Голокост в Україні: 10 місць наймасовіших розстрілів євреїв в Україні. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54279487>
11. Анатолій Подольський. Українська держава має зрозуміти важливість досліджень Голокосту і взяти на себе більшу відповідальність,

зокрема фінансову. *City History, Culture, Society*, № 9(2), 24–29. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/127>

12. Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Часопис Критика, 2004. 454 с.

13. Hilberg R. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945*. New York : Harper Collins, 1992. 340 p.

14. Джонс Адам. Геноцид. Вступ до глобальної історії. Київ : Дух і Літера, 2021. 408 с.

15. Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / пер. з англ. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. 120 с.

16. „Тільки тут я відчув себе людиною...”. Історичні та методичні матеріали до документального фільму „3 Галичини до Ааргау”. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. 92 с.

17. Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2017. 110 с.

18. Гауптман Мікаель. Забуті могили / пер. з польської А. Шарого. Український центр вивчення історії Голокосту. Київ : Фенікс, 2017. 175 с.

19. Війна Клари: правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів / співавт. Стівен Гланц; пер. з англ. В. Бобров. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. 348 с.

20. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук. К. Кобченко, к. і. н. О. Кісь. Київ : ТОВ „АРТ КНИГА”, 2015. 335 с.

21. Arkadi Zeltser. *Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union*. Jerusalem : Yad Vashem Publications, 2019. 386 p.

22. Костырченко Г. Тайна политика Сталина. Власть и антисемитизм. Москва, 2003. 778 с.

23. Пам'ятати заради життя. Матеріали „круглого столу” з приводу 40-річчя загибелі членів Єврейс. антифашист. ком. Київ, серп. 1992 р. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. ; упоряд. : Н. Ф. Горовська, Ю. І. Шаповал. Київ : Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. 227 с.

24. Пастушенко Т. В., Титаренко Д. М., Чебан О. І. 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції – нові церемонії відзначення. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 106–125.

25. Мадиевский С. А. Другие немцы. Сопротивление спасателей в Третьем рейхе. Москва, 2006. 112 с.

26. Люди не хочуть пригадувати через страх дізнатись про себе те, що не відповідає їх уявленням про себе. Інтерв'ю Ірини Славінської з Софією Андрухович. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/liudy-ne-khochut-pryhaduvaty-cherez-strakh-dovidatys-shchos-nesumisne-z-uvavlenniamy-pro-sebe-sofiia-andrukhovych?fbclid=IwAR3NCi1u64Tzbujaoe-s7IJ3Y-7j6pYuoYtGd-PLbEKHqr4J8X4tSihGIOI>

27. Божена Казакевич. Звіт про діяльність проєкту „Захистимо пам'ять” упродовж 2018 року. *Уроки Голокосту*. № 4 (56). 2018. С. 13–14.

28. Український центр вивчення історії Голокосту. URL: <http://www.holocaust.kiev.ua/>

29. Див. : URL: <http://protecting-memory-ua.org/bakhiv/fotohalereia>

30. Йоханан Петровський-Штерн. Анти-імперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичности / пер. з англ. Павла Грицака і Миколи Климчука, за ред. Вадима Дивнича, наук. ред. Ярина Цимбал. Київ : Критика, 2018. 432 с.